

EL FONS DOCUMENTAL DE L'AJUNTAMENT DE SANT PERE DE TERRASSA (1800-1904)

Vicenç Ruiz i Gómez

Com a complement inicial d'aquest dossier, s'ha cregut convenient donar una informació clara i sintètica de la documentació conservada a l'Arxiu Històric que pot ser útil per a la recerca sobre el municipi de Sant Pere de Terrassa. La intenció és ajudar a la investigació, tot explicant l'estructura del fons arxivístic en relació amb algunes de les possibles vies d'estudi que, creiem, encara poden proporcionar un coneixement més exhaustiu de la història d'aquest municipi desaparegut. Així, a la primera part d'aquest article es descriurà la història del fons i com s'ha pogut mantenir el seu ordre original. A la segona part, en canvi, es presentarà una sèrie de temes d'estudi fent un breu resum de l'estat actual de la recerca, per acabar donant la referència de les sèries documentals on podem trobar més informació.

D'un temps, d'un Ajuntament

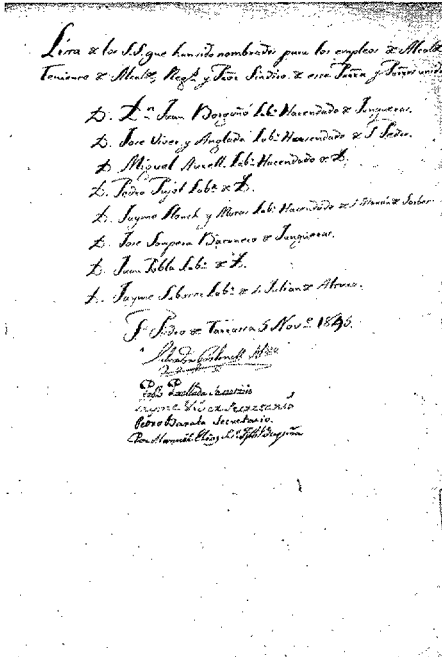
L'Ajuntament de Sant Pere de Terrassa fou instituït l'any 1800 mitjançant una reial mandatòria de Carles IV. Durant els següents 104 anys, l'antiga Universitat Forana de Terrassa (formada per les parròquies fora vila) prengué autonomia jurídica i jurisdiccional respecte del terme terrassenc. Al llarg del segle XVIII, els interessos contraposats entre hisendats i oligarquia vilatana havien generat nombroses disputes, de les quals es conserven còpies encara al fons històric municipal de l'Ajuntament

Vista de l'exposició «Sant Pere de Terrassa (1800-1904). L'altra cara de la industrialització» que s'ha exhibit al vestíbul de l'AHCT entre el 2 de juny i el 15 d'octubre del 2004.

de Terrassa.¹ Les causes de la creació del nou municipi, per tant, cal començar-les a cercar en aquests enfrontaments, sense deixar de banda, però, les profundes transformacions socioeconòmiques que des de mitjan segle XVIII va anar forjant el nou ordre capitalista.²

L'interès per constituir-se com a municipi independent era més que evident per als hisendats santperencs, ja que els permetria aprofitar les competències municipals en diverses matèries al seu favor. Durant els primers anys del segle XIX els ajuntaments tenien competència en l'estadística de població i riquesa (talles, censos, etc.), el repartiment i la recaptació d'impostos estatals, el reclutament de soldats i l'allotjament de les tropes. Amb les lleis municipals liberals del 1823 (aplicades només a partir de 1835) i la del 1845, a les anteriors competències s'hi afegiren: l'elaboració del Registre Civil, l'organització de la *Milicia Nacional*, la participació en les eleccions, l'execució de les desamortitzacions, la instrucció (a partir de la llei Moyano del 1857) i la beneficència. Per contra, el batlle perdé les atribucions judicials, que li eren pròpies durant l'Antic Règim, a favor dels Jutjats de Primera Instància.

Acta de nomenament dels membres de l'ajuntament de Sant Pere el 1845. AHCT. Ajuntament de Sant Pere de Terrassa, Governació, 156/1.

Provincia de Balears Partido judicial de Barrasa

Ayuntamiento de San Pedro de Terrasa

EXPEDIENTE GENERAL de la eleccion de CONCEJALES
electada en el año de

1904

Constitucion del Ayuntamiento en el día de Junio de 1904

DEL BIENIO ANTERIOR	BIENIO ANTERIOR	DEL PRESENTE BIENIO	BIENIO PRESENTE
D. <u>Marciano Soler</u>	3	D. <u>Salvador Batlle</u>	1
D. <u>Antonio Anoll</u>	2	D. <u>Salvador Batlle</u>	2
D. <u>Jose Anoll</u>	1	D. <u>Salvador Batlle</u>	2
D. <u>Francisco Anoll</u>	2	D. <u>Salvador Batlle</u>	2
D. <u>Jose Anoll</u>	2	D. <u>Salvador Batlle</u>	2
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____
D. _____	_____	D. _____	_____

Expedient general de l'elecció dels regidors de 1904. AHCT. Ajuntament de Sant Pere de Terrassa, Governació, 157/19.

Cap a la fi del segle XIX, però, l'aplicació del sufragi universal masculí i la creixent conflictivitat social, tant al camp com als nuclis urbans del municipi, amenaçaven la continuïtat del domini polític dels hisendats. De fet, el 1903 els republicans es feren amb l'ajuntament. Si a això hi afegim l'interès per part de Terrassa de recuperar el terme de Sant Pere, i el de Sabadell per engrandir el seu terme municipal a costa del santperenc, no és d'estranyar que un ajuntament nascut per a servir l'oligarquia de la part forana de Terrassa morís quan aquesta ja no en podia treure més profit. Així, l'any 1904, fruit de l'aprovació al parlament de la modificació del partit judicial de Terrassa a proposta d'Alfons Sala i de Francesc Pi i Arsuaga, el municipi de Sant Pere de Terrassa fou dividit i annexionat a Sabadell i a Terrassa.

La història del fons

Amb la desaparició de l'Ajuntament de Sant Pere, la documentació municipal havia de passar a formar part de l'arxiu de l'Ajuntament de Terrassa. Així, l'article 7 de les bases del Conveni per a la liquidació dels béns i drets de l'Ajuntament de Sant Pere ordena «encargar al Ayuntamiento de Tarrasa todos los expedientes que consten en el Archivo de San Pedro de Tarrasa que no sean de interés directo para la barriada agregada a Sabadell».

Certament, l'arxiu santperenc fou traslladat al nou Ajuntament terrassenc. Tanmateix, no podem pas dir que la documentació s'integrés de manera efectiva a l'Arxiu Municipal. Tal com en deixa constància l'inventari provisional elaborat a l'inici dels vuitanta per Pere Puig i Ustrell, el fons santperenc restà tres quarts de segle a les golfes de la casa de la vila terrassenca: «es van buidar unes golfes annexes [...] on van aparèixer, apilotats sota munts i sacs de documentació de tota mena, cent vint lligalls de documentació de Sant Pere, en carpetes etiquetades que segueixen, més o menys rigorosament, l'Inventari del 1900». Com veiem, l'abandonament de tants anys, si més no, va permetre conservar en bona mesura l'ordenament original de l'arxiu municipal santperenc i fou aquest inventari de 1900 el que se seguí per reclassificar, tot respectant l'ordre original, els documents.

Mitjançant dos trasllats, l'any 1981 i 1982, el fons de Sant Pere de Terrassa passà a l'Arxiu Històric, on es dugueren a terme les tasques de condicionament, classificació i inventariatge necessàries per a la correcta conservació i la consulta públiques. A continuació, reproduïm el quadre de classificació actualitzat, descrivint les sèries que componen el fons:

1. *Secretaria*

- 1.1. Actes de sessions de l'Ajuntament (1850-1904); 29 llibres.
- 1.2. Actes de sessions de la Junta Municipal (1881-1903); 4 llibres.
- 1.3. Registre de documents i correspondència (1868-1904); 8 llibres i 37 lligalls.

1.4. Escritures, contractes i expedients generals (1800-1904); 3 lligalls.

2. *Hisenda*

2.1. Pressupostos (1839-1903); 5 lligalls.

2.2. Comptabilitat (1857-1904); 82 llibres i 2 lligalls.

2.3. Comptes municipals (1831-1903); 19 lligalls.

2.4. Arbitris (1869-1884); 1 lligall.

2.5. Contribució territorial (1846-1904); 44 llibres i 17 lligalls.

2.6. Contribució industrial (1846-1904); 2 lligalls.

2.7. Impost de la sal i de cèdules personals (1877-1893); 4 lligalls.

2.8. Consums i concerts sobre collites (1842-1904); 8 lligalls.

3. *Foment*

3.1. Cens de població (1859-1887); 1 lligall.

3.2 Policia urbana i rural (1848-1901); 1 lligall.

3.3 Disciplina urbanística (1880-1901); 1 lligall.

3.4 Llicències d'obres (1865-1903); 5 lligalls.

3.5 Escoles. Junta Local d'Instrucció Pública (1860-1901); 2 lligalls.

4. *Governació*

4.1 Cens electoral (1844-1904); 7 lligalls.

4.2 Guarderia rural (1854-1904); 1 lligall.

4.3 Sanitat (1885-1904); 1 lligall.

4.4 Lleves (1846-1904); 27 lligalls.

4.5 Padró d'habitants (1829-1900); 13 llibres i 14 lligalls.

4.6 Edictes i bans (1879-1902); 1 lligall.

4.7 Agregació del municipi (1903-1904); 1 lligall.

Mitjançant el quadre de classificació es representa l'estructura jeràrquica del fons, és a dir, els lligams que vertebraven de manera lògica i necessària l'ordre dels documents, no tant segons llur contingut, sinó per allò que des de la disciplina arxivística s'ha anomenat *vinde arxivístic*. Certament, a l'usuari tot això l'interessa poc o gens. És per això que, des de l'arxiu, s'elaboren instruments de descripció que facilitin l'inici de la recerca. Així, l'AHCT disposa d'un inventari, en forma de fitxer, que permet conèixer de manera més detallada el contingut de cadascuna de les sèries que conforma el present fons. De fet, en alguns casos, s'arriba a descriure el contingut de les unitats documentals. És amb aquest fitxer, per tant, que l'usuari haurà de començar la seva recerca.

El fons de la història

Un cop presentat el fons i esbossada mínimament la seva història, intentarem apuntar algunes de les possibilitats de recerca històrica que permeten els documents santperencs. És clar que no es tracta d'una llista exhaustiva, sinó, tan sols, d'un intent

d'incitar la comunitat historiogràfica a la recerca. A cada tema proposat hi afegim un comentari sobre les sèries documentals on es poden trobar els indicis amb els quals l'historiador bastirà la seva investigació.³

L'origen del municipi

Aquest primer tema té com a documentació fonamental el fons antic de l'Ajuntament de Terrassa. Tant els llibres de consells (1419-1714) i de comptes de la Universitat Forana, com la col·lecció factícia⁴ dels *documents històrics* del fons municipal, en especial els lligalls corresponents al segle XVIII i inici del XIX, han de ser encara buidats i investigats en profunditat. De la consulta efectuada per a l'elaboració dels textos de l'exposició d'enguany, s'ha pogut comprovar com la qüestió del repartiment dels allotjaments militars era un dels motius principals de disputes entre ambdues universitats. Darrere d'aquesta qüestió, però, podem observar com, als mateixos comentaris que fan una i altra part dins la documentació, ja s'hi troba la contraposició d'interessos de la nova oligarquia fabril de la vila i l'oligarquia d'hisendats de les masies tradicionals. Fóra bo, a més a més, ampliar la recerca mitjançant consultes a l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona.

L'estat i els poders locals

El segle XIX és el segle en què es passà de l'Antic Règim a l'Estat liberal. Ja fa temps que s'ha abandonat la idea que les grans lleis reformistes, tant aquelles de caire polític com econòmic, emanades des del govern tenien el poder de produir canvis radicals en les relacions socials. L'interès en l'estudi del comportament polític de les elits locals per tal d'entendre com s'afermà el nou Estat resulta indubtable. Si bé la simple lectura dels expedients de nomenament dels membres de l'Ajuntament (dins el grup de sèries de Governació) deixa ben clar que aquest, gairebé fins a la fi, estigué en mans dels hisendats, manca un estudi sobre quines famílies eren representades, quins vincles consanguinis o clientelars regien l'elecció dels representants, si hi havia relleus destacats en funció dels períodes liberal o conservador, etc. Afortunadament, disposem de bons referents per a dur a terme una recerca de l'exercici del poder des del vessant social. Els estudis d'Eliseu Toscas sobre Sarrià o de Mercè Renom sobre Sabadell poden ser molt útils a l'hora d'encetar noves investigacions sobre Sant Pere, tant a nivell comparatiu com, sobretot, teòric i metodològic.⁵ Sens dubte, les actuacions polítiques de les elits locals no es poden deslligar de llurs interessos econòmics i de predomini social i, d'altra banda, caldria tenir present que, en el complex procés en què les elits afermen el seu poder, les classes subalternes experimenten noves formes d'oposició i de presa de consciència política. Es tracta, per tant, d'identificar els mecanismes d'uns i d'altres, més enllà del marc legal de l'època. Així, pel que fa als hisendats, a més de controlar l'elecció dels càrrecs polítics

(mitjançant l'ús de les competències municipals), intervenien directament en les comissions repartidores, que s'encarregaven de distribuir les diverses càrregues estatals (impostos, lleves, allotjaments militars, etc.) i aconseguien de gravar en major mesura els grups subalterns o els rivals locals. La potestat de repartir els recàrrecs dels impostos segons els convingués i l'oferta de llocs de treball (per exemple, els jornals a les nombroses obres d'infraestructures endegades per l'Ajuntament) permetia als hisendats assegurar la seva hegemonia al camp.

Una hegemonia, però, que es veié amenaçada per la pèrdua de poder social i econòmic dels hisendats del final segle XIX, com tot seguit veurem. Aquesta pèrdua es traslladà també al camp polític, amb l'aprovació del sufragi universal i la pujada dels vots republicans. La fi de la municipalitat santperenca, per tant, no es pot entendre sense tenir en compte la fi de les masies tradicionals, a mitjan segle XIX, i el desastre causat per la fil·loxera, als anys 80, en una agricultura especialitzada, precisament, en la vinya (vegeu més avall).

Tot plegat s'hauria d'estudiar a fons. Caldria rellegir de manera transversal la nodrida documentació dels diversos grups de sèries de Secretaria, Hisenda, Foment i Governació, i confrontar-la amb els protocols notariais (conservats en gran nombre també a l'Arxiu Històric Comarcal) per tal de comprovar la multiplicitat de lligams que regien les relacions socials al poble de Sant Pere entre hisendats, jornalers, treballadors de les fàbriques, etc.

El pas a una agricultura capitalista

Al segle XIX, amb la consolidació de l'ordre capitalista, el treball al camp passarà a ser guiat definitivament per una lògica de mercat. Aquesta gran transformació es concreta a Sant Pere amb l'especialització en el conreu de la vinya i l'augment del conreu indirecte, és a dir, la cessió per part dels grans propietaris d'un nombre de parcel·les cada vegada més gran a parcers, tot posant en crisi el model tradicional de les grans masies.⁶ El predomini de la vinya, amb un pic d'estacionalitat del treball ben marcat, permeté a molts jornalers alternar la feina estacional al camp amb el treball a la indústria llanera, sobretot durant la segona meitat del segle. Amb la crisi de la fil·loxera, a mitjan anys 80, s'inicià un progressiu traspàs de mà d'obra de l'agricultura cap a la indústria terrassenca. La interrelació entre la indústria i l'agricultura queda patent també amb la gestió dels recursos naturals, en mans dels grans propietaris. La llenya, fins que el ferrocarril no aconseguí portar carbó en grans quantitats, era el combustible privilegiat per als vapors terrassencs (sense oblidar els animals de tir). Pel que fa a l'aigua, d'una banda, es constata la ràpida integració dels molins del Ripoll en el sector industrial, ja al segon quart de segle, i, de l'altra, es documenten diversos conflictes entre industrials i els propietaris de les grans masies per apropiarse o mantenir el control de les aigües subterrànies. Els projectes de fer mines d'aigua

al terme santperenc per part dels industrials terrassencs són, de fet, un dels motius importants per entendre l'interès en la reagregació de Sant Pere.

Pel que fa a la documentació que permet l'estudi d'aquest aspecte, sens dubte és al grup de sèries d'Hisenda on podem trobar més informació. En especial, a la sèrie de Contribució territorial (on trobem el famós Amillament de 1858) i la de Consums i concerts sobre collites. També el padró d'habitants forneix informació sobre la feina de la gent, tot i que per al període cal tenir ben clar que, sovint, una mateixa persona duia a terme diversos oficis en un mateix any (feina al camp, a la fàbrica, a la construcció, etc.).

La crisi de les masies tradicionals

La classe dels hisendats, com la mateixa documentació els denomina, exercí durant els segles XVIII i XIX el seu domini a la Catalunya rural. La història de Sant Pere, per tant, té molt a veure amb la història de les masies on fins a mitjan segle XIX residiren aquests hisendats. Des de la fi de l'edat mitjana, la proximitat a dos grans nuclis urbans com Terrassa i Sabadell, i la influència de Barcelona, van fer que s'establistin estrets lligams entre la gestió de la producció agrícola i les necessitats urbanes. L'estesa visió que tenim avui dia d'una economia d'autoconsum associada al camp, per tant, no deixa de ser un mite creat per la historiografia burgesa del XIX en endavant. Fins a l'inici del segle XIX, els trets característics principals de les masies *foranes* eren l'explotació directa de les terres per part dels propietaris (comptant, és clar, amb l'ajut de la família i dels mossos assalariats), el predomini del cereal i la cria de bestiar (relacionat amb el manteniment de prats i boscos). Evidentment, les masies situades a la plana tenien millors camps i, en general, eren d'extensió més reduïda que aquelles situades en zona muntanyosa. A més de les terres, tenien un edifici central de doble planta, nucli d'habitació dels propietaris o masovers, i un espai contigu on hi trobem la pallissa, l'era i el corral. Com hem vist, el creixement urbà, amb tots els seus canvis, portà cap a la vinya i l'especialització vinícola (el cereal ja no era rendible) i l'explotació dels boscos per a nodrir de combustible els vapors terrassencs. A més, cada cop més terres passaven a ser treballades per rabassaires.

Si bé, inicialment, aquests canvis reportaren beneficis als grans propietaris, durant l'últim quart del vuit-cents, amb la crisi de la fil·loxa i una fiscalitat que gravava molt més la terra que el capital industrial, s'entrà en una decadència irreversible.

Les migracions

Sobre aquest tema, ja disposem de les dades globals de l'evolució demogràfica, tant terrassenca com santperenca.⁷ A la fi del segle XVIII, la vila de Terrassa gairebé triplicava en nombre d'habitants la Universitat Forana (2.933 habitants per 1.143). Malgrat que als primers anys del segle XIX es documenta un lleuger descens, ja l'any

1829 el nombre de santperencs era de 2.503. Fruit de la segregació de Sant Quirze (1829) i de les parròquies de Toudell i Sorbet (1847-8), al moment del cens estatal de 1857 la xifra havia baixat a 2.194 habitants. En aquest mateix any, Terrassa superava els 8.700 vilatans. Al cap de quaranta anys, Sant Pere havia doblat el nombre d'habitants (4.404 el 1900). Així, al llarg del segle XIX Sant Pere va quadruplicar la seva població. Aquest gran creixement es concentrà als dos grans nuclis habitats del terme: el poble de Sant Pere i Sant Vicenç de Jonqueres (la Creu Alta). El primer passà de 659 habitants el 1860 a 902 el 1904. La Creu Alta, de 1.007 a 2.737. En canvi, les masies de les tres parròquies que formaven el terme pràcticament no van variar de nombre d'habitants, en passar de 692 a 684. Per a entendre aquest fenomen, cal tenir en compte les transformacions que es produïren en l'agricultura i la demanda creixent de mà d'obra per part de la veïna indústria terrassenca i sabadellenca.

Manca, però, un estudi aprofundit de l'evolució demogràfica santperenca que permeti conèixer en detall quina fou la base d'aquest creixement, quin paper hi jugà la immigració, quin tipus d'immigrant anava a viure a Sant Pere, quines estratègies familiars s'adoptaven davant les exigències del treball al camp i a les fàbriques, etc. Caldria, per tant, inserir de ple els estudis sobre evolució demogràfica en la història social del període.⁸ Tant els padrons com el registre parroquial són a l'espera de nous estudis.

Les condicions de vida

Durant el segle XIX la vida, per a la major part de la població, fou especialment dura. La industrialització, les noves lleis sobre la propietat privada i la proletarització de les classes subalternes erosionaren fortament els mecanismes de solidaritat que el món rural havia creat enfront de la pressió senyorial, sense que, inicialment, se'n poguessin crear de nous dins el nou ordre capitalista. L'augment espectacular de la població (Sant Pere dobla el nombre d'habitants del 1860 al 1900) i la concentració d'aquest creixement en els dos nuclis urbans (la població rural passa del 30% al 15% en aquests anys) no van suposar una millora paral·lela dels serveis sanitaris, de la redistribució de la riquesa o dels llocs de residència. Documentem des del 1860 la Junta Municipal de Sanitat, amb àmplies competències; en destacarem les campanyes de vacunació (amb resultats desiguals: el 1904, a la parròquia de Sant Pere, els joves de fins a 20 anys vacunats eren el 85,5%, mentre que a la de Sant Vicenç eren el 62%) i les de neteja i desinfecció d'immobles (ja des del 1885, en relació amb el còlera). A escala privada, cal destacar la constitució de dos monts de pietat o *montepios*, el de Sant Sebastià (1859), a Sant Pere, i el de Sant Isidre (1860), a Sant Vicenç. Els seus associats, segons consta als estatuts, havien de tenir feina fixa i uns ingressos determinats. En nombres totals, totes dues associacions passaren, en una vintena d'anys, de 107 a 181 membres. Més tard, es creà l'associació de beneficiència del Sagrat Cor de Jesús (1889), dedicada a tenir cura de famílies desvalgudes. Del 1885

al 1899, disposem d'una sèrie, gairebé íntegra, d'unes *Estadísticas demográfico-sanitarias* elaborades mensualment per l'Ajuntament, per ordre del Govern. De morts per malalties infeccioses, si bé no representen un percentatge gaire elevat, sí que se n'hi troben cada any, i, en especial, afecten els menors de tres anys. En canvi, són significatives les nombroses morts per malalties respiratòries (sobretot a l'hivern), indicatives de les pèssimes condicions d'habitabilitat de la major part de les cases.

Per a aprofundir en aquest tema, cal consultar la documentació de la sèrie Sanitat i també les dedicades a disciplina urbanística i a les llicències d'obres particulars, d'on podem treure força informació sobre les condicions d'habitabilitat. Fóra, a més, interessant comparar les dades obtingudes amb el que ja se sap sobre Terrassa.

Com ja es deia a l'inici, és clar que resten força temes d'estudi que ni tan sols s'han esmentat aquí. Esperem que, ben aviat, noves recerques ampliïn els possibles objectes d'estudi suara esmentats. Esperem, a més, que les referències bibliogràfiques i els apunts metodològics ajudin que aquestes noves recerques bandegin la simple narració de fets, en benefici de l'anàlisi i la capacitat crítica. Esperem, per tant, que la recerca històrica local no depengui exclusivament d'institucions amb necessitat de reconeixement social o de beques d'història d'un sol tipus o *gènere*. Esperem, en definitiva, que, pel que fa a la producció historiogràfica, no ens haguem de limitar a esperar.

1. Es tracta, sobretot, de súpliques a la Reial Audiència o al governador del corregiment de Mataró en relació amb el pagament dels allotjaments militars. Els trobem gairebé tots resumits en un sol document de l'any 1806: AHCT, Fons municipal de Terrassa, Documents històrics, 1806.
2. Un cop d'ull general a aquestes transformacions el trobem a: RIQUER, Borja de (ed.). *Història, política i cultura dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995-1999, volums 5 i 6.
3. Reproduïm, en part, alguns dels textos de l'exposició *Sant Pere de Terrassa (1800-1904). L'altra cara de la industrialització*. Davant la significativa demanda per part dels visitants d'obtenir aquests textos i la impossibilitat de publicar un catàleg, s'ha cregut convenient aprofitar aquest dossier de la revista per a oferir-ne la publicació, almenys parcialment.
4. En arxivística s'anomena així l'aplec de documents de procedència diversa format per una persona. Moltes d'aquestes col·leccions han estat creades pels mateixos arxivers, tot agrupant documents de diversa procedència en virtut de llur contingut o de llur suport (les col·leccions de pergamins, per exemple, són gairebé omnipresents). En el cas concret dels *documents històrics* fou J. Ventalló qui al segle XIX aplegà aquesta documentació, tot disgregant les sèries existents. Queda pendent reordenar-la i reintegrar a les sèries corresponents cada document per a respectar l'ordenament original del fons municipal.
5. TOSCAS, Eliseu. *L'Estat i els poders locals a la Catalunya del segle XIX. Una visió des de Sarrià (1780-1860)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997; RENOM, Mercè. «Els governs municipals en la transició al liberalisme». Dins: *VIII Congrés d'Història de Barcelona, 10-13 de novembre de 2003, La ciutat i les revolucions, 1808-1868*.
6. Aquest és un dels aspectes més ben estudiats fins ara, com s'evidencia en aquesta mateixa revista amb aquests dos estudis de Pere Roca: «Agricultura i creixement urbà a la zona de Terrassa. 1750-1850»: *Terme*, 6, Terrassa, 1991, p. 36-51 i «Quins conreus hi havia als voltants de Terrassa al final del segle XIX?»: *Terme*, 17, Terrassa, 2002, p. 55-61.

7. BERENGUER, F; COMA, J. «L'evolució del poblament». Dins: *Història de Terrassa*. Terrassa: Ajuntament de Terrassa, 1987, p. 58.
8. Com ja ha fet, per exemple, Enriqueta Camps per a Sabadell, amb: «Migracions i cicle familiar a Sabadell al segle XIX»: *Arraona*, 5 (tardor de 1989), Sabadell, p. 9-20 i amb: «Las transformaciones del mercado de trabajo en Cataluña (1850-1925)»: *Revista de Historia Industrial*, 11, 1997, p. 45-72.